

Бажан О. Г.

КОМІТЕТ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПРИ РМ УРСР ТА КАМПАНІЯ МАСОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ (друга половина 1950-х – початок 1960-х років)

У статті досліджено особливості реабілітаційного процесу в Українській РСР та участь у ньому радянських органів держбезпеки.

Ключові слова: реабілітація, десталінізація, КДБ при РМ УРСР.

Процес реабілітації водночас висвітлив ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату, різних прошарків населення до процесу десталінізації. Зокрема, ознайомлення з документами за підписом голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова переконує в тому, що останній, як і більшість тогочасних партійних діячів, розглядав процес десталінізації не як капітальний ремонт радянського ладу, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найбільш кричущих вад тоталітарної системи. У листі від 1 квітня 1957 р. на ім'я Генерального прокурора Р. Руденка І. Серов прямо пропонував обмежитися справами 1937–1938 рр., не торкаючись інших періодів. Свою думку голова союзного КДБ аргументував «рядом небажаних наслідків політичного, правового і економічного порядку». По-перше, наголошував він, можуть бути реабілітовані справжні вороги Радянської держави, а разом із ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності в суміжних справах. По-друге, неправильно реабілітовані (ті, що залишилися в живих, або родичі померлих) серед свого оточення створюватимуть певну думку. По-третє, неправильно реабілітовані незаконно отримуватимуть від держави компенсацію вартості конфіскованого майна і найрізноманітніші права, пов'язані з фактом реабілітації [1].

Подібна аргументація І. Серова, витримана в кращих традиціях 1920–1930-х років, підхоплена його підлеглими, штучно стримувала процес реабілітації жертв політичних репресій, обумовила його половинчастість і незавершеність.

У 1953–1955 рр. було проведено комплексні перевірки органів МВС-МДБ, які відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. Здебільшого виявлені порушення доводились до відома особливого складу правоохоронних

органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів (від 4 квітня 1953 р.) підписав сам Лаврентій Берія. У ньому, зокрема, говорилося, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МДБ були грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян (масштабна фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування тощо). Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян [2].

Розгорнуті комплексні перевірки, «чистки» органів внутрішніх справ і державної безпеки «від осіб, винних у порушенні соціалістичної законності», з ініціативи партійних органів здійснювалися й надалі. Так, за дорученням Ради Міністрів СРСР Колегія МВС своїм розпорядженням за № 41-СС від 4 лютого 1954 р. утворила спеціальну комісію з розслідування заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А. Дедова, який навів чимало фактів щодо необґрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів [3]. У ході виконання постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та постанови ЦК КПУ від 11 травня 1954 р. про перегляд справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, обласними комісіями та судовими органами було виявлено численні факти необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності громадян, фальсифікації справ та слідчих матеріалів працівниками органів державної безпеки. Обласні комісії, наділені правами й повноваженнями на проведення реабілітації та звільнення безпосередньо в місцях позбавлення волі, та судові органи при встановленні фактів фальсифікації слідчих матеріалів та заведенні справ, у результаті провокаційних дій,

допущених працівниками органів держбезпеки, а також застосування ними засобів фізичного впливу до заарештованих, направляли у відповідні інстанції представлення та визначення на предмет притягнення винних до відповідальності. За період роботи (травень 1954 р. – лютий 1956 р.) обласних реабілітаційних комісій було підготовлено 58 представлень, з яких 13 було направлено до партійних органів та 45 – в органи держбезпеки та МВС. Крім того, судовими органами було винесено 13 приватних визначень про притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях соціалістичної законності. За даними Прокуратури УРСР, з травня 1954 р. по лютий 1956 р. за причетність до фальсифікації слідчих матеріалів, застосування до заарештованих заходів фізичного впливу притягнуто співробітників органів безпеки: до партійної відповідальності – 2 особи; дисциплінарної – 15; до кримінальної – 3; звільнено з КДБ – 8 [4].

Такі низькі показники боротьби з «порушеннями соціалістичної законності» у силових структурах у період культу особи прокурор УРСР Д. Панасюк пояснював не стільки небажанням силових структур позбутися «тягаря минулого», скільки пасивністю дій обласних реабілітаційних комісій. Відсутність інтересу Дрогобицької, Закарпатської обласних комісій до процедури розгляду порушених ними питань про притягнення до відповідальності співробітників силових структур, причетних до масових репресій, призводило до того, що особливі інспекції УКДБ по Дрогобицькій та Закарпатській областях тривалий час затримували розслідування матеріалів. Окремі обласні комісії взагалі не порушували питань про притягнення до відповідальності працівників слідства за порушення ними законності та необґрунтоване засудження громадян. Вінницька, Ворошиловградська, Львівська, Одеська, Рівненська та інші обласні комісії свідомо не вживали ніяких заходів до винних у фальсифікації справ, оскільки вважали за недоцільне притягнення до відповідальності співробітників, раніше звільнених із силових структур через інші причини (хвороба, скорочення штатів та ін.).

Разом з тим виконання партійних рішень, зокрема, постанови ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи щодо подальшого зміцнення соціалістичної законності і посилення прокурорського нагляду», як видно з архівних документів, наражалося на прихований спротив співробітників Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР. Про легковажність співробітників КДБ, задіяних у процедурі поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно

звинуваченої людини можна судити з «Огляду практики роботи органів держбезпеки з розгляду заяв реабілітованих громадян чи їхніх законних спадкоємців про повернення конфіскованого майна чи відшкодування його вартості», підготовленого влітку 1959 р. обліково-архівним відділом Комітету держбезпеки при РМ СРСР: «...в окремих облікових апаратах КДБ-УКДБ, особливих відділах та органах КДБ на транспорті все ще мають місце факти зволікання при розгляді заяв та скарг, поверхового та формального ставлення до їх перевірки, необґрунтованих відмов у задоволенні майнових претензій реабілітованих громадян чи законних родичів. При розгляді заяв громадян щодо майнових питань окремі органи КДБ замість усебічної перевірки справжніх обставин втрати майна реабілітованих осіб клопотання заявника відхиляють з мотивів відсутності документів про вилучення чи конфіскацію майна та інших формальних причин» [5].

Про серйозні недоліки в роботі слідчих працівників обласних управлінь КДБ УРСР під час перевірки архівно-слідчих справ ішлося у виступі начальника слідчого управління КДБ при РМ УРСР Пивоварця на семінарі секретарів партійних організацій органів КДБ УРСР 10 квітня 1958 р.: «1. Деякі працівники допускають неправильний підхід до оцінки справ минулих років, вважають, що ледь не всі справи були порушені необґрунтовано, що якщо партія та уряд викрили факти порушення соціалістичної законності під час проведення слідства колишніх НКВС та МДБ, то немає потреби скрупульозно розбиратися з кожною справою» [6].

Аналізуючи причини допущених у минулому грубих порушень радянських законів під час арештів та ведення слідства, начальник слідчого управління КДБ при РМ УРСР Пивоварець зауважив, «що ворогам, які пробралися на керівні пости в органах НКВС та МДБ, вдалося провести свою злочинну діяльність частково і тому, що значна частина оперативних та слідчих працівників не мали юридичної підготовки, слабо знали та розбиралися в кримінально-процесуальних законах радянської влади, не розуміли того, що дотримання соціалістичної законності – це питання величезної політичної ваги» [6]. Подібної аргументації дотримувалася Колегія КДБ при РМ УРСР, яка в 1955 р. ухвалила постанову про те, що на слідчу роботу слід залучати лише осіб з вищою юридичною освітою. Беручи участь у реабілітаційних процесуах у часи «хрущовської відлиги», опікуючись проблемами зміцнення соціалістичної законності, КДБ при РМ УРСР одночасно приділяв увагу питанням

«освіченості» працівників слідчих органів. Якщо в 1954 р. у слідчих відділах працювало 19,2 % співробітників із незакінченою середньою та початковою освітою (у слідчих відділах УКДБ Дрогобицької, Житомирської, Кримської, Миколаївської, Хмельницької, Сталінської, Чернівецької областей не було жодного працівника з вищою чи незакінченою вищою освітою), то на квітень 1958 р. кількість працівників із вищою та незакінченою вищою освітою становила 62 %, з них з юридичною освітою – понад 50 % [7].

На сьогодні не встановлено точну кількість репресованих співробітників органів державної безпеки за сталінських репресій. У 1988 р. голова КДБ УРСР М. М. Голушко в одному з інтерв'ю заявив, що в часи «великого терору» «всього було знищено 1199 керівних співробітників НКВС УРСР, які в основному винесли тягар боротьби в роки громадянської війни і були відданими бійцями партії» [8]. Однак очільник радянських спецслужб в Україні не уточнив частку репресованих чекістів, хто безпосередньо творив беззаконня у 1937–1938 рр. У 1939–1941 рр. частину чекістів нижчої ланки було засуджено суто за порушення соціалістичної законності. Утім, переважну кількість найбільш одіозних керівних співробітників НКВС СРСР судили не за фальсифікацію карних справ, а за участь у міфічних антирадянських змовах проти правлячої верхівки СРСР. Звідси й упереджений підхід до реабілітації чекістів у часи «хрущовської відлиги».

Реабілітація знаних і ваговитих чекістів часто-густо мала неправовий характер. У розпал кампанії реабілітації жертв сталінських репресій були посмертно реабілітовані такі одіозні постаті, як-от колишні заступники наркома внутрішніх справ УРСР К. М. Карлсон і З. Б. Кацнельсон, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Я. В. Письменний, начальник УНКВС по Харківській області С. С. Мазо, начальник УНКВС по Чернігівській області П. Г. Соколов-Шостак, начальник контррозвідувального відділу УНКВС М. П. Роголь, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г. Б. Загорський, помічник начальника контррозвідувального відділу НКВС УРСР А. В. Сапір, особливоуповноважений НКВС УРСР Н. Л. Рубінштейн [9] та сотні інших співробітників НКВС.

Процедура зняття звинувачень з виконавців «великого терору» стосовно їх причетності до «шпигунства, шкідництва, антирадянської діяльності» і подальша юридична реабілітація зайвий раз засвідчує те, що жодних критеріїв у проведенні реабілітації чекістів у працівників прокуратури в часи «хрущовської відлиги» не

було. Інколи траплялося так, що працівники прокуратури по-різному оцінювали провину фігуранта кримінальної справи. Так, наприклад, коли у 1950-х роках колишній майор державної безпеки Я. З. Камінський (у 1934–1937 рр. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, у 1937–1938 рр. – заступник начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР) подав прохання на реабілітацію (у 1938 р. Особлива нарада НКВС СРСР засудила Камінського до 8 років позбавлення волі), то голова військового трибуналу Київського військового округу (КВО) генерал-майор юстиції Архипович, спираючись на матеріали перевірки, які красномовно свідчили про те, що «Камінський керував слідством, проводив арешти, особисто допитував заарештованих і причетний до фальсифікації слідчих матеріалів, через що ряд осіб було репресовано», намагався притягнути його до кримінальної відповідальності за порушення соціалістичної законності. Разом з тим військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін відкинув аргументи Архиповича «як недостатні» – і Я. З. Камінського було реабілітовано [10].

Відомо, що під час масових політичних репресій при обласних управліннях НКВС працювали позасудові каральні органи, так звані трійки, до складу яких входили начальник управління, перший секретар обкому партії та обласний прокурор. Здебільшого члени трійки згодом ставали жертвами тоталітарної системи. Прикметно, що після XX з'їзду КПРС у ході реабілітаційних процесів прокурорам та партійним секретарям, попри їхню участь у «конвеєрі смерті», повертали «добре ім'я» та увічнювали їхню пам'ять.

Разом з тим співробітників органів держбезпеки у «хрущовську відлигу» робили єдиними винуватцями сталінського свавілля. Звернення до персоналогічної інформації стосовно Ісака Шапіро – однієї з ключових фігур у Наркоматі внутрішніх справ УРСР та члена трійки при УНКВС по Київській області в 1938 р. – дає можливість відобразити двоїстість «хрущовської відлиги». Прокуратура Київського військового округу, проводячи навесні 1957 р. розслідування відповідно до визначення обласного суду, встановила, що з боку І. Шапіро та інших колишніх співробітників органів НКВС було допущено грубі порушення радянської законності, внаслідок чого до розстрілу було засуджено безневинних людей. Не розпочавши слідство стосовно І. Шапіро, прокуратура КВО припинила справу за терміном давності. 30 травня 1958 р. бюро Київського обкому КПУ «за порушення

соціалістичної законності та огульний підхід у засудженні в 1938 році значної кількості людей без підстав» виключило І. Шапіро з членів КПРС.

«Справа І. Шапіро» 1956–1960-х років доводить, що чистка органів держбезпеки в часи «хрущовської відлиги» торкнулася лише найбільш одіозних і знаних командирів «великого терору». Більшість співробітників силових структур, яким ставилось у вину проведення масових репресій, виправдовували скоєні злочини

отриманими «зверху» наказами, директивами, постановами. Покарання для більшості співробітників НКВС як «злісних порушників соціалістичної законності» було не надто суворим: втрата посади, перехід на іншу роботу, виключення з лав КПРС. Подібні засоби впливу партійно-державного апарату на тих, хто чинив правову вакханалію в 1930–1950-х роках, засвідчили небажання М. Хрущова та його оточення привселюдно викрити родові плями радянської тоталітарної системи.

Список літератури

1. Російський державний архів новітньої історії. – Ф. 89. – Оп. 18. – Спр. 38. – Арк. 145.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Спр. 509. – Арк. 90–92.
3. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 542. – Арк. 85.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4306. – Арк. 39.
5. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 40. – Арк. 10-14 зв.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4531. – Арк. 192.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4531. – Арк. 187.
8. Голушко М. М. Передмова / М. М. Голушко // Шляхами чекістської долі. – К. : Політвидав України, 1998. – С. 6.
9. Білокінь С. Прошу Вас розпочати контрреабілітаційний процес проти злочинців... : [Звернення до Генерального прокурора України М. О. Потебенька] / С. Білокінь // Слово. – К., 2000. – Ч. 1 (96). – С. 4–5.
10. Золотарьов В. А. Заручник системи Я. Камінський / В. А. Золотарьов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 297.

O. Bazhan

STATE SECURITY COMMITTEE OF THE CM URSS AND THE MASS REHABILITATION CAMPAIGN OF THE VICTIMS OF POLITICAL REPRESSIONS IN UKRAINE (second half of 1950s – beginning of 1960s)

The article explores peculiarities of the rehabilitation process in Ukrainian RSR and participation of Soviet bodies of state security.

Keywords: rehabilitation, destalinization, KGB of CM URSS.

Матеріал надійшов 17.03.2015